

Az „Archívum” archetípusa: gondolatok egy új intézménytípusról és annak időszerű kérdéseiről (2001)

Első közlés: Архетип “Архива”: размышления о новом типе учреждения и его актуальных проблемах. Journal de la Société Finno-Ougrienne 89 (2001): 267–280.¹

Amikor az 1980-as évek elején a neves tomszki etnográfus, N. V. Lukina segítségével elsőként fogalmaztam meg egy, a folklór és más fontos etnikus információ megőrzésére hivatott hanti (osztják) nemzetiségi tudományos intézmény tervezetét, puszta óvatosságból neveztem azt archívumnak. Azokban az időkben a hagyományos kultúra, a folyamatosság, az etnikus és a nyelvi önállóság afféle anti-értékeknek számítottak, s a konfliktusok elkerülése érdekében az „archívum” megnevezés kellőképpen semlegesnek és tartalmilag meghatározatlannak látszott. Legnagyobb meglepetésemre 1989-ben az ENSZ Konferenciájának 25. ülészaka nagyon hasonló „archívumokat” javasolt a folklór (azaz bizonyos közösségek hagyományos információja) megőrzésének alapintézményéül. Mivel a kollektív tudáskincs extra-sürgős mentésének feladata és specializált intézményi háttérének kialakítása nemcsak a nyugat-szibériai ősnépek számára újdonság, hanem ezredfordulós tömegméretében a legtöbb más nép számára is, az archívum-ügy alapelveinek áttekintése most különösen időszerű téma. A jelen tanulmány 1–2. részében elméleti szinten tárgyalom az archívum-ügy néhány alapelvét az obi-ugor társadalmakban, a 3. részben pedig ennek konkrét aktuális vonatkozásai következnek. Minden témát az információs folyamatok szemszögéből kezelek.

1.1. Az „archívum” fogalmáról

Hagyományosan az „archívum” szó alatt iratok őrzését végző intézményt értenek. Ez természetesen feltételezi az információ valami tartós hordozóra való áttételének rendszerét, ahogy például a nyelvi információt írásrendszerral örökítik meg. Archívumok (ill. hasonló funkciójú intézmények) régtől fogva ismeretesek, s a könyvtárakkal rokon eredetűek még a nyom-

¹ A tanulmány első részét, a 3.1.2. pontig Schmidt Éva magyarul is megfogalmazta, ezt változtatás nélkül közöljük. A második rész Csepregi Márta fordítása.

tatás előtti korszakban. Az ilyen intézmények alapstruktúrája, működési mechanizmusai valójában az emberi pszichikum legmélyebb struktúráit, funkcióit tükrözik – maguk is archetípusok a szó jungi értelmében. Ezzel magyarázható az, hogy mikor a 20. században kialakult az informatika mint önálló szaktudomány, a kompjutervilág a legtermészetesebb módon vette át a szakszavait (például könyvtár, archívum, dokumentum, fájl „dosszié” stb.). Hogyha meggondoljuk, hogy egyetlen fejlett társadalom sincs archívum híján, úgy világos: az archívumok valami nélkülözhetetlen funkciót töltenek be. Tekintsük hát át a hagyományos archívumokat.

Az archívumok, levéltárak általában két típusra oszthatók: 1) bizonyos intézmények (esetleg magánszemélyek) archívumai, adattárai, 2) önálló archívumok. Az archívum-szervezés történeti mintájának tekinthetjük az igazgatási jellegű archívumok rendszerét. Itt a helyi szervek, intézmények, melyeknek működésük során (ügy)iratok keletkeznek, azok aktualitásának elmúltával kötelezve vannak arra, hogy bizonyos típusú iratokat regisztráljanak és őrizzenek megadott időig. Ezen határidő lejártával normatíva alapján eldöntik, hogy mely iratokat lehet megsemmisíteni, melyeket kell tovább őrizni, illetve más intézménynek átadni. A 2) típusú archívumok önmaguk nem termelnek iratanyagot, hanem annak fogadására, gyűjtésre, újraosztására, feldolgozására és hosszútávú őrzésére szakosodnak. Így például az állami levéltári hálózat többnyire adminisztratív és jogi jellegű anyagot kap megőrzésre, de emellett fogad bármilyen írásos-grafikus anyagot: személyes levelezést, naplókat, műalkotásokat, tudományos művek kéziratait, egyéni gyűjteményeket stb. Ehhez hasonló rendszerben kezeli saját információs alapját a legtöbb szakma. Az anyagi kultúra terén az archívum megfelelője a múzeum, a természet világában pedig a természetvédelmi terület, nemzeti park, génbank.

A társadalom és az információs technika fejlődése során a különböző levéltárak, adattárak, archívumok rendszere és működése oly bonyolulttá vált, hogy az archívumügy tudáskincse maga is **önálló tudományt** alkot.

1.2. Az archívumok sajátosságairól

Az archívum sajátágaiként olyan elemek jelölhetők meg, miszerint:

- Az archívum az információ begyűjtésére, feldolgozására és hosszútávú őrzésére szakosodott intézmény. Önmaga se nem termelője, se nem végső felhasználója az információnak (eltekintve a feldolgozás során keletkező többletinformációtól), hanem annak **közvetítője**, mediátora.

- Többnyire **többszörösen kódolt**, ember alkotta információval foglalkozik (például nyelven kifejezett információval), mely bizonyos módon (például írásosan), bizonyos anyagi hordozóra (például papírra, filmre, komputerlemezre stb.) van átdolgozva.
- Az archívumba kerüléskor az információnak nem az azonos kori tematikus értéke, igényeltsége a mérvadó, hanem annak **jövőbeli lehetősége**.
- Az archívum olyan információval foglalkozik, melynek **elérhetősége szűkkörű** a jelenben, ill. jövőben.
- Az archívumban az információ értéke az idő múlásával egyenes arányban nő.
- A fentiekből következően az archív információanyaghoz jutás korlátozott, és külön normák szerint **szabályozott**.
- Az archívumban dolgoznak: 1. az információ tartalmával (például lejegyzés, megfejtés, fordítás), 2. az információs szférával (leírások, katalógusok, mutatók), 3. a technikai szférával (restaurálás, megőrzés, átvitel más hordozókra), 4. a társadalmi szférával (a fogyasztók informálása, kiszolgálása).
- Az őrzés nem öncél: az archívum érdekelt az **információ újraaktivizálásában, a társadalom információkeringésébe való visszakapcsolásában** (forráskiadványok, oktatóanyagok stb.).

Ilyen s hasonló tényezők jellemzik az archívumokat a civilizált társadalmakban. Érdekes módon az idejétmúlt információ ilyenén sokasodása nem-hogy ártana a társadalom dinamikájának, hanem inkább ellenkezőleg: az archívumügy állásából lehet következtetni a társadalom erejére. Jó példa erre Anglia, ahol a saját információ gyűjtésének szenvedélye nem kevésbé volt erős, mint az új földek gyűjtéséé. Következésképp Anglia mint kulturális nagyhatalom az újkori civilizációs folyamatok bölcsője pusztán azért, mert annak idején jobban dokumentálta önmagát, mint mások.

Az archív információ jövőbeli hasznát nehéz felmérni, de egy funkcióra minden körülmények közt alkalmas: **a társadalom önazonosítására**.

Napjainkban, amikor a „civilizáció érintései” sikeresen szétbomlasztották az összes etnikum hagyományos világát, a tudomány, archívumügy és dokumentációs technika „érintéseinek” alkalmazkodniuk kell a veszélyeztetett társadalmak pszichikumához és információs rendszeréhez. Ezt ismerni és érteni kell, hogy segítség helyett ismét ne rombolás legyen az eredmény.

2.1. Jelenkori információs folyamatok az obi-ugor népeknél

Megállapítható, hogy a 20. században az információ természetes áramlása mint olyan, maga is archivális ritkasággá vált. Az obi-ugor népek – s mennyi hasonló etnikum – kultúráját aláásta az internátusos nevelés, mely erőszakos nyelvváltással társult, a hagyományos településszerkezet szétrombolása a kolhozösszevonások idején, mindezeken túl pedig a végzetes mennyiségű jövevénylakosság betelepülése az iparosítás során. Ezt a helyzetet tetézték be az ezredforduló világjelenségei: a tömegkommunikáció, az információs technika általános elterjedése, a globalizáció és hasonlók – azaz a kultúrák és lelkek soron következő átprogramozási kampánya. Például ha megközelítőleg feltesszük, hogy az Ob-menti északi hanti csoportoknál az 1940-es években az információs bázis 80%-a volt etnikus és 20%-a idegen, úgy az itteni fiatalságnál most kb. 20% az etnikus információ és 80% az idegen. ***Világos, hogy az a kultúra, mely évezredek során természetes úton kifejlődött, a nyelvvel és hagyományos információs alappal együtt viszonylagos teljességben már csak legkésőbb az 1940-es évek elején született nemzedéknél van meg.*** Ha ez az információ most eltűnik, elvész az etnikum információs alapja.

Egyidejűleg a civilizált világ nemzetközi méretekben elkezdte átértékelni a hagyományos kultúrákat és a korai társadalomformátumokat őrző őslakosságot. Tudományágak és kutatóműhelyek kezdtek versengeni kutatási és hatalmi szférájukért, megsokasodtak az expedíciók a legkülönbözőbb országokból, régi és új anyagokat tartalmazó kiadványok sora jelenik meg évente. A nemzetiségi káderek középiskolai és egyetemi szintű képzettsége kezd hovatovább alapkövetelménnyé válni, lenyűgöző gyorsasággal kialakultak a kutatóikat kiképző tudományos központok is. Az 1990-es évek közepére a Hanti–Manysi Autonóm Körzetben létrejött a modern tömegkommunikációs hálózat, beleértve a nemzetiségi programokat is. Az ezredforduló táján a nemzetiségi értelmiség egyre inkább szeretné kézbevenni a fiatalság oktatásának ügyét, épp úgy, mint saját kultúrájának tudományos megismerését és az etnikus információ közlését is.

Az új helyzet hatására az obi-ugorok idősebb nemzedékének hagyományos óvatossága és zárkózottsága is változni kezdett. Lassan hozzászoknak a régiséget, belső ügyeiket kutató kérdésekhez, a dokumentációs technikához, fellépésekhez, távoli utazásokhoz – különösen mert mindez részben saját ifjabb vérrokonaik révén éri el őket. Legtöbbjük továbbra is úgy gondolja, hogy azt a világot, amiben felnőttek, már nem lehet többé viszhozni, s az anyanyelv túlélésének valószínűsége sem túl nagy. Inkább

e kilátásokhoz való viszonyuk változik. A kultársadalom példátlan – s tragikusan megkésett – pálfordulása az ösiséggel, szellemiséggel kapcsolatban egyeseknél agressziót vált ki. Mások épp ellenkezőleg: élettapasztalatukat új eszközökkel hátra akarják hagyni „a történelemnek”, vagy pedig előadói képességeiket akarják megmutatni, s maguk keresik a kutatót, riportert. A legjobbak a mester attitűdjét veszik fel, de megválogatva a tanítványt: csak megbízható személyeknek magyaráznak és adnak elő.

Az eddigi „hagyományos” tudományos információáramlásra jellemző volt, hogy például egy hanti folklór szöveg külföldi publikálása száz évet is igényelhetett, és maga a szöveg nem került vissza sem a néphez, sem annak társadalmi környezetéhez. Most bármilyen információ közzététele rövid idő kérdése, s ha elérhető formában van, „fogyasztói” közt szerepelhet mind az ugor őslakosság, mind a vele élő más etnikumú népesség. Az archívumok lényegét és funkcióját úgy lehet a legjobban megérteni, ha elképzeljük a világ információ keringésének hatalmas kerekét, s benne egy áttetsző por-szemet – az „obi-ugor világot”.

2.2. Etnikum és archívum

Mikor a nemzeteknél a történelmi fejlődés folyamán kialakult az igény saját *népi kultúrájuk* írásbeli rögzítésére, az írástudók ezt leginkább a folklórral, énekekkel, regékkel kezdték. Miért? Az írásbeliség nélküli társadalomban a művészi formák a különösen fontos információ rögzítésének eszközeiként is szolgáltak a kollektív emlékezetben. Az írástudók tulajdonképpen ugyanazt a mintát, elvet követték, mint ami a jelen tanulmányban is kifejeződik. A „nép” információkincse ugyanis végtelen. Mikor az írástudók annakidején választás elé kerültek, hogy ebből konkrétan mit tegyenek át egy új típusú, tartósabb hordozóra, mely utólagosan megerősíti és kiszélesíti az információs státust, ösztönösen ahhoz az információhoz nyúltak, melyet az előző nemzedékek is e céllal kiválasztottak és formába öntöttek. Az információ – annak megfelelően, hogy milyen mögöttes struktúra milyen funkciójának konkrét kifejezése – több vagy kevesebb fontossággal, validitással bír. Az évszázadokon át csiszolódott folklór alkotások hatalmas információs és energetikai mezőket sűrítenek magukba *szimbolizációs* és egyéb mechanizmusokkal, a nép identitásának, szellemiségének olyan mély, lényegi momentumait rejtik, melyek nélkülük talán megérinthesetlenné és megjeleníthetetlené lennének. Nem véletlenül konkrétizálódott tehát sok nyelvben a kollektív szóbeli műalkotásokra a folklór szó, mely

általánosságban „népi tudást” jelentett. Bizonyos esetekben a „folklór” és „etnikus” terminus is szinte átfedi egymást. Az, hogy egy nép (vagy éppen nemzetközi szervezet) egy új, etnikumra szakosodó intézményt a „folklór” jelzővel lát el, miként az az első hanti archívum esetében is történt, teljesen természetes jelenség. Két tényezővel van itt dolgunk:

1. az „archívum” mint az információkezelés rendszere és intézménye, valamint
2. az „etnikum” mint létrehozója és felhasználója mind az információnak, mind az archívumnak.

A továbbiakban az intézménytípus aktuális feladatainak áttekintése során konkrétabbá válik majd a fogalmak tartalma, miszerint: a folklór archívum – a „lefutó” etnikus információ mentésének intézménye. Megelőzve a későbbi okfejtéseket, az etnicitással kapcsolatban megemlítendő egy tény. Világos, hogy az az információ, melyet nem-hagyományos vagy nem-etnikus volta miatt ma nem dokumentálnak az archívumok, az holnapra már igényelt, de elérhetetlen múlttá válik. Az etnikum szempontjából **bármilyen információ** fontos, mely őt érinti, s az etnikus népességnek joga van az ilyen információra. A kis létszámú etnikumok esetében az eredeti etnikus információ begyűjtése és elmentése minden esetre az első, nélkülözhetetlen szakasz új információs terük megteremtésében. Azonban már most gondolni kell a következő szakaszra, mikor sorsuk irányítására ugyanígy be kell majd gyűjteni minden más, az etnikumot érintő információt is.

A tízezres nagyságrendű, korai társadalomformációhoz tartozó etnikumok számára, melyek információbázisának értékes részei ráadásul nem-etnikus területeken és intézményekben vannak szétszórva, **a saját információkezelés optimális intézménytípusa** lehet az **etno-archívum**. Ez több más intézmény funkcióit egyesíti magában. Dolgozik egyrészt a hagyományos etnikus információval, mint a jelenlegi folklór archívumok, másrészt központosít minden egyéb információt is, amely az etnikumra vonatkozik.

2.3. A tudomány és az archívumok

Az őslakosság önmegmentési folyamata az energia és információ elválaszthatatlanságának univerzális törvényét követi. Ez egyfelől szakadatlan társadalmi aktivitást igényel, ami felszabadítja a lefojtott életerőket, és új kapcsolatokat, közösségeket hoz létre, másfelől pedig végtelen önmegisme-

rési folyamatot, mivel csak olyan információ maradhat a felszínen etnikum-képző funkcióban, melyet az etnikum tudatosít és átdolgoz az új korszak kódrendszerébe. Ez utóbbi megismerési folyamatot jelenleg a „**Tudomány**” archetípus-formával azonosítja a népi tudat. Az aktivitás elve és az etnikus témák iránti általános érdeklődés kedvez a **belső, tudattalan archetípus-program** megvalósulásának a külső társadalomban: egyre több nemzetiségi értelmiségi képzei el magát mint tudományos művek szerzőjét, saját kultúrája magyarázóját a nagyvilágnak. Természetesen minden személynél, ill. intézménynél, mely ilyen tevékenységet folytat, összegyűlik az információ, egyéni és kollektív „archívumok” alakulnak ki. Mi a különbség mégis az etnikus profilú archívum és a tudományos kutatóintézet közt?

Az archívumügy és a tudomány elválaszthatatlanok egymástól, de más az információs térük és irányultságuk. Esetünkben annak az etnikumnak a „világát”, amelyhez az archívum tartozik, több évezrednyi időszakadékválasztja el attól a civilizációtól, mely a vele foglalkozó szaktudományt folyamatosan kifejlesztette. Reméljük, az eljövendő kozmikus, információs civilizációban ez az ellentmondás kicsit oldódni fog. A jelenlegi, átmeneti korszakban egyelőre a következő a helyzet. Az az elsődleges információs-energetikus tér, melyet az etno-archívum lenne hivatva felügyelni és kezelni, eredetileg magának az etnikumnak, kultúrájának, „világának” mint az egyetlen lehetséges világmegélési formának az újratermelésére szolgált. Az az információs-energetikus tér, melyet a tudomány képvisel, kizárólag a saját rendszere szerinti megismerést, modellálást és valóságra való ráhatást szolgálja. Bármilyen mértékben képezheti tudomány tárgyát, amilyen mértékben a tudomány mint ilyet tudatosítja és azonosítja. Az információra vonatkoztatva: a hagyományos társadalmak saját etnikus világának mindennapi újjáteremtésekor az információ optimális visszaforgatási, **rekurzív mechanizmusaié** a fő szerep, míg a tudomány esetében épp ellenkezőleg: az optimális lecserélési, **felülírási mechanizmusoké**. A tudomány mint a megismerés speciális rendszere, mindig egy előző információrész érvényének törlésére, s újjal való felcserélésére törekszik. Az archaikus megismerési, modellálási rendszer sajátja továbbá, hogy nem különíti el élesen a megismerés tárgyát a megismerőtől, hanem igyekszik valami köztes rendszerben leképezni, egységesíteni mindkettőt. Hasonlóképpen az archívum mint az etnikum szerves része köteles **egységes rendszerben** modellálni megismerése tárgyának struktúráit, szabályszerűségeit a saját belső struktúráival, azaz maximálisan alkalmazkodnia kell az információs folyamatok kollektív tudattalanbeli, „előprogramozott” dinamikájához. Ez elég erős korlátozást jelent a megismerésben és az információ használatában, mivel

ide tartoznak többek közt magának az információ kiválasztódásának és más közvetítő formákba való „lekódolódásának” tudattalan mechanizmusai is, mint például a szimbólumképződés. Az archív információ kezelésének normatívájához legjobb modellként szolgálnak az „ősök világával” való kapcsolat hagyományos intézményei, például a szent helyek, szellemtánc- és medveünnepek, különböző szertartások, halotti emlékünnepek, a 2–3 rokonsági fokkal idősebb személyhez való viszony etikája stb. Az archívum munkájában kívánatos a lehető „legtisztábban” tartani az információs bázisokat, azaz kevésbé kell támaszkodni a külső elméletekre, módszertanokra, célelőírásokra s mindarra, ami az információmegoszlást mesterségesen befolyásolja. Továbbá: a tudomány mint a posztfeudális társadalmak megismerési „metarendszere”, műveletei során saját normarendszeréhez tartja magát (például az érvényes bizonyítási szabályokhoz), eközben szinte hatályon kívül helyezi a többi normarendszert (például az etikait, esztétikait, szakrálisat). Ami az információs bázisokat illeti, a tudományos kutatás az információ-elérhetőség korlátai ellen hat, s jogot formál arra, hogy a céljaihoz szükséges információt bármilyen rendszerből beszerezhesse.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy az archívum működése és a tudományos kutatás távol esne egymástól. A kutatóintézetekben korlátlanul lehet archívumokat létesíteni, az archívumokban pedig kutatásokat folytatni. A kutatóintézeti munka célja a **tudományos végtermék** (monográfia, előadás stb.), ennek előállításánál a modern tudomány gyakran 50–70% nem-elsődleges (például tudománytörténeti, elméleti, ill. analógiaként használt) információ bedolgozását követeli. Az archívum alapvető célja – magának **az elsődleges információs alapnak a leképzése, mintegy újratermelése**. Ha lehetséges lenne, az archívum teljes egészében megismételné az élő etnikus világot, csak éppen az információ szférájában, minden más külső modelláló rendszer hatását kizárva. Az információelméletben e különbség érzékeltetésére szolgál az a kijelentés, miszerint az információ mint valamely rendszer belső minősége különbözik attól az információtól, amit ugyanez a rendszer önmagáról le tud adni egy külső vevőnek.

3. A folklór archívumok aktuális problémái a Hanti–Manysi Autonóm Körzetben

Ezzel áttérünk a konkrétabb kérdésekre. Ahhoz, hogy bármilyen információs, jelszerű jelenség bemérhető legyen, az általános kommunikációs modell alapkérdéseire világos feleletek szükségesek: „ki–honnan / kitől–mit–kinek /

hova–milyen céllal”. Ezt a rendszert követve vázolólok tehát a legsürgetőbb problémákat.

3.1. Ki?

Minden megmentés kezdete: valaki elhatározza magát a mentésre; minden közvetítés kezdete: valaki rájön, hogy közvetíteni fog. Normális esetben az etnikum maga gondoskodik folytonosságáról, különböző módokon juttatva tovább az információt. Míg a szóbeli információ egyedüli lehetséges anyagi hordozóra kódolása az írás volt, az obi-ugor kultúra megőrkítői ritka egyedek voltak. A technikai fejlődés jelenlegi fokán bárki, aki egy készülék gombját le tudja nyomni, átjuttathat információt a jövőbe.

Amikor a folklór archívumok mint új intézménytípus kezdtek megalakulni a Hanti–Manysi Autonóm Körzetben, alapításuk és fenntartásuk merőben egyéni kezdeményen, erőfeszítésen alapult – s így van ez mind a mai napig. Mikor azonban már az archívumok egész hálózatot alkotnak, ideje elgondolkozni azon, hogy ki dolgozzon bennük, s milyen tudással.

3.1.1. A „dokumentálók” kategóriái

A folklór archívumokban az etnikus népesség következő kategóriái tevékenykednek:

1. A vezető tudományos káderek (felsőfokú végzettséggel, tudományos fokozattal). Fő tevékenységük: az archívumok alapítása és vezetése, tudományos művek alkotása, a dokumentálást e mellett, sokszor másodlagos jelleggel folytatják. Ilyenek például a hanti–manszjizski Obi-ugor Népek Újjászületése Tudományos Kutatóintézet főmunkatársai, vagy egyes vidéki archívumok alapítói.
2. Az archívumok tudományos személyzete (felsőfokú végzettséggel), fő tevékenységük: az információ gyűjtése és feldolgozása, melléktevékenység: tudományos publikációk.
3. Rendszeres külső gyűjtők (általában középfokú végzettséggel), individuálisan kiképezve dokumentálásra és lejegyzésre. Az archívum látja el őket felszereléssel, esetenként munkadíjjal. Legtöbbjük csak magnetofon-felvételeket készít, de a jobbak le is jegyzik, ritkábban fordítják, kommentálják anyagukat, sőt a tudományos feldolgozásban is részt vesznek.
4. Alkalmi külső gyűjtők, csak magnetofon-felvételt készítenek.

Jelen pillanatban legaktuálisabb a középső két kategória fejlesztésének ügye.

3.1.2. A munkatársak képzettsége, személyes tulajdonságai

Tudományos vezető személyiségeket közönséges archívumi munkára befogni olyan luxus, mely ellenkezik mind az idő-, mind a térbeli feltételekkel. Közelebb a nemzetiségi településekhez, kevesebb túlterheltséggel tudják kezelni az információt a rajon (kb. járási/megyei) szintű archívumok munkatársai. Ezek a maguk feladatkörében hivatásos szakemberek, alkotói az új etnikus történelemnek. Sajnálatos módon erre az új szakmára egyetlen felsőoktatási intézmény sem készíti fel őket, sőt már az igényesebb anyanyelvi lejegyzésre, szövegkezelésre vagy forrásismeretre sem könnyű oktatót találni. Szerencse a szerencsétlenségben, hogy az információ gyűjtésekor és az értelmezésekor nem feltétlenül a tudományos, elméleti ismeretek hatnak termékenyítően, hanem inkább a helyi társadalom és a dokumentált téma ismerete, valamint az érdeklődés felkeltésének, a közlő gondolkodásához való alkalmazkodásnak a képessége. Az archívumi munkára sokoldalú személyiség szükséges, aki egyaránt tud bánni az emberekkel, információval, technikával. Ha végre akad ilyen munkatárs, azt minden erővel támogatni kell.

Az információval való munka természetesen végtelen, s naponta felmérhetetlen mennyiségű információ vész el pusztán azért, mert nem tudatosítják idejében. Valami gyors, testreszabott kiképzés nagy segítséget jelentene az ezzel foglalkozóknak. Ez idáig mind az archívumi munka, mind az oktatás spontán folydogált. Bár nem kívánatos kívülről hatást gyakorolni a helyi archívumok információs munkájára, mégis célszerű lenne, hogy a vezető káderek tapasztalatukat módszertani segédeszközök, kérdőívek, oktató kazetták stb. formájában továbbadják. Feltétlenül szükséges **egy hivatalos tudományos fórum** megteremtése az archívumok számára, mely magába foglalná a tapasztalatcserét, továbbképző kurzusokat stb.

Amit a munkatársak nem tudnak elvégezni, az a megbízott helybéli gyűjtőkre marad. Ahogy az obi-ugor társadalom kezdi lassan megérteni és elfogadni az archívumok lényegét, egyre inkább számítani lehet majd az amatőr gyűjtők hálózatára. Az ő kiképzésük, irányításuk, ellátásuk, honorálásuk a helyi archívumvezető és a gazdasági főnökség gondja. Már rég ideje központilag gyűjtőmozgalmat indítani, pályázatot hirdetni az érdeklődőknek, **hivatalos társaságba** szervezni és kiképezni őket. Igaz, a nagyobb létszám bevonása növeli a sarlatán információkezelés, az adatközlők elrontása, az érdekkonfliktusok s hasonló nemkívánatos jelenségek veszélyét, de a vé-

szes kultúraváltás állapotában nincs jobb lehetőség nagymennyiségű információ megmentésére.

3.1.3. A kommunikációs kapcsolatok típusairól és a gyűjtő hozzáállásáról

Ha figyelembe vesszük, hogy az archívumok más etnikumú személyekkel is együttműködnek, a dokumentálók fenti osztályozását meg lehet kettőzni. Mindez azonban csak az egyik oldala a kommunikációnak – a másik oldalon az adatközlő áll. A gyűjtő és az informátor közötti kapcsolatok típusai különféleképpen alakulnak az egyes helyi közösségekben (a viselkedési normákat figyelembe véve). Ezeknek a típusoknak az alapja a társadalmi kategorizálás és a hasonló kapcsolatok rendszere. A kapott információk mennyiségét és minőségét olyan tényezők befolyásolják, mint például a gyűjtő és az adatközlő közötti rokonsági viszony foka, az ismeretség, a társadalmi státusz és a foglalkozás jellege, valamint bizonyos csoportokhoz, etnikumokhoz stb. való tartozás. A folklór archívum olyan intézmény, amelynek keretében állandó kapcsolatot lehet létrehozni az adatközlőkkel a lehető legnagyobb mértékben támaszkodva a kommunikáció természetes rendszereire például úgy, hogy családi körben dokumentáljuk a közeli rokonok beszélgetéseit.

Minden kommunikációs kapcsolat vagy helyzet meghatározott hozzáállást igényel a partnerektől, a megközelítés és az eredmény nagymértékben ettől függ. Az archívum munkatársainak nyújtott információk minőségének szempontjából az a helyzet tekinthető optimális modellnek, amikor azonos nemű, fiatalabb rokon érdeklődik valami iránt azzal a céllal, hogy reprodukálja az információ tárgyát. A gyűjtő képessége és szándéka, hogy megismételje vagy kreatívan újjáteremtse a kapott információt és annak tárgyát, nem csak azért alapvető fontosságú, mert így lehet beszerezni a legrészletesebb információt. Az archívum valójában az a hely, ahol a kultúra bizonyos elemei (például ünnepek, rituálék, folklór repertoárok) újjászülethetnek, az intézmény működésének folyamatosságát az archívum gyűjteményei garantálják.

3.2. Honnan?

Ez a kérdés az etnokulturális tér egyik legfontosabb pontját érinti.

3.2.1. A területi szempont

A területiség az egyik fő tényező, mivel a valóságban az etnikus kultúra és a nyelv kizárólag területi verziókban létezik. Az obi-ugorok körében a nyelvi

különbségek miatt szinte több különálló népről lehet beszélni (a távoli csoportok képviselői nem értik egymás nyelvét, és nehezen fogják föl, hogy egyazon etnikumhoz tartoznak). Eszerint az etnikum alapvető társadalmi-kulturális egységének a helyi csoportot lehet tekinteni a nyelvjárás beszélőinek létszámától függően. Ez egy információs egység, egy „mikrokozmosz”, amelyben az információs alap optimálisan egyértelmű. Az lenne a természetes, ha az archívumok ezen etno-szociális elv alapján jönnének létre, és minden helyi csoport a saját szakemberét alkalmazná. Ezt azonban még nem lehet megvalósítani. A munkatársak, akik általában nők, nem mindig a saját csoportjuk területén élnek, képzésük pedig nem a területi elvet követi, hanem a közoktatás és a tudomány céljait szolgálja. Így az archívumokban a helyi mellett más csoportok anyagait is gyűjtik. Ezeknek a rendezése (az archívumok egyik funkciója a leírások, katalógusok, mutatók készítése) elengedhetetlen, különben lehetetlen összegyűjteni egy adott csoport különböző helyekre szét-szóródott anyagait.

Az archívum **területi intézmény** egyszerűen azért, mert lehetetlen külső szakembereket alkalmazni kellő mennyiségben és olyan tempóban, amilyen gyorsan az információ eltűnik. Szervezeti téren olyan rendszer lenne kívánatos, amelyben az archívumok hálózatát központilag finanszírozzák és irányítják, és minden olyan járásban (megyében) jelen kellene lenniük, melyben az őslakosok aránya elér bizonyos százalékot. A terület nemcsak a kulturális variáns térbeli elhelyezkedését jelenti, hanem számos ehhez kapcsolódó minőségi jellemzőt is.

3.2.2. A helyi csoportok etnikus kultúrájának megőrizhető volta

Az intenzív asszimiláció miatt az archívum profilja és módszerei elsősorban attól függenek, hogy az adott területen milyen állapotban van az etnikus kultúra és a nyelv, milyen esélyei vannak a megmaradásnak. Jelenleg nagyjából öt típussal lehet számolni:

1. Megfelelő – a területen a nemzetiség aránya 70%-nál magasabb, a lakosság nem túl kevert, a hagyományos életmód és világkép az uralkodó, minden korcsoport beszél az anyanyelvén. Csak a fiatalok körében tapasztalható az, hogy egymás között oroszul beszélnek. Az idősek és a középgeneráció képviselői képesek folklór alkotások előadására (például a hantik a Szinja folyó, valamint a Felső-Kazim mentén).
2. Közepes – ennek két altípusa van: az egyik fajta közösség körében kevesebb a bevándorló, de a hagyományos kultúra eltűnőben van, a másokban a nemzetiség aránya mintegy 20%-ra csökkent. Az idő-

sebb generáció ismeri a hagyományos életmódot és vallást, az öregek és a középnemzedék képviselői tudják az anyanyelvüket, az öregek használják is egymás között, valamint képesek folklór alkotások előadására (például a hantik a Kunovat folyó mentén és az obi hantik Polnovat község környékén).

3. **Eltűnőben lévő** – a nemzetiség alacsony százalékban képviselteti magát, a hagyományos kultúra megsemmisült. Az idős generáció nem használja rendszeresen anyanyelvét, a középső generáció nyelvtudása passzív, a fiatalok pedig egyáltalán nem tudják a nyelvet. A folklór utolsó előadói vannak életben (ilyenek például a serkáli hantik és az obi manysik).
4. **Szórványos** – gyakorlatilag asszimilálódott csoportok néhány magányos, öreg tagja (például a nyizjami hantik).
5. **Asszimilált** – az itt élők a nyelv és a kultúra ismerete nélkül vallják magukat őslakosnak.

Jelenleg létfontosságú elkülöníteni azokat a csoportokat, amelyek többé-kevésbé kielégítő állapotban vannak, azoktól, amelyeknél a közeljövőben véget ér a kultúra és a nyelv dokumentációjának lehetősége. Noha az alapelvünk az, hogy a lehető legnagyobb mértékben alkalmazkodjunk a természetes struktúrákhoz és folyamatokhoz, ezeknek a csoportoknak a kedvéért érdemes kivételt tenni. A természet törvénye: erősebbé válni, sőt a gyengékek rovására erősödni. Azt a tényt, hogy az ember valamivel több, mint egy állat, ragyogóan bizonyítja, hogy a finn nyelvészek már száz évvel ezelőtt speciális programot dolgoztak ki a veszélyeztetett déli hanti csoportok megmentésére.

A 2–4. típusú helyszínek különleges eljárást igényelnek: mindenekelőtt el kell választanunk az információ témáját és nyelvét. A nyelvtudás és az ismeret ajándéka nem mindig esik egybe; a szemléletes, mintaszerű stílusú beszédet nagy mennyiségben kell rögzíteni attól függetlenül, hogy mi a beszélgetés tárgya, a fontos információk felvételénél viszont másodlagos a nyelvtudás szintje és a kifejezés stílusa. Ebbe a munkába érdemes bevonni a kívülálló nemzetiségi munkatársakat. A 3–4. típusok esetében **speciális dialektológiai programokra** van szükség, legalábbis a nyelvtan és a szókincs dokumentálásához. Minél rosszabb állapotban van a helyi kultúra, annál több szakmaiságot igényel a kutatás. Erre a munkára külső szakembereket, nyelvészeket és néprajzosokat lehet alkalmazni – ez a feladat kellően különleges ahhoz, hogy magára vonja a kutatók figyelmét.

3.3. Kitől?

3.3.1. Életkori tényező

Az adatközlőket különféle jellemzők szerint sorolják be, ezek a következők: etnikai hovatartozás, életkor, társadalmi paraméterek (nem, rokonsági fok, funkció, státus), a tudásuk minősége és mennyisége (folklór repertoárjuk, a tőlük gyűjthető társadalmi, gyakorlati és történelmi jellegű információk), személyes tulajdonságaik stb. Itt csak azokat a kérdéseket érintjük, amelyekről a munka során kiderült, hogy az archívum életének mostani szakaszában különösen fontosak. Az életkor a nyelvi és kulturális változások intenzitása miatt fontos. Minden 1935 előtt született személyt számba kell venni, és személyes kapcsolatok alapján dokumentáció céljából szét kell osztani őket a gyűjtők között. Más nyelvű és nemzetiségű adatközlők is értékesek. Az 1935 és 1950 között született korosztály körében lehet válogatni, ismereteik vagy személyes kapcsolataik alapján. Itt az a legígéretesebb momentum, hogy a csoport képviselői saját maguk dokumentálhatják magukat, csak meg kell találnunk azt a fórumot, amelynek keretében ez megtörténik. Az ifjúság és a gyermekek nem tartoznak az archívumok érdekkörébe, de itt az idő megegyezni az oktatási intézményekkel, hogy archiválási céllal másolatot készítsenek legjobb munkáikból.

3.3.2. Funkció, kommunikációs szerep

Ez a fogalom az adatközlő és partnere közötti funkcionális kapcsolatot jelöli, amely spontán módon alakul ki a személyes tulajdonságok, a szociális jellemzők és a tudásanyag alapján. A korai típusú társadalmakban világosan látható, hogyan „rakódik rá” egyes vezető személyiségekre a kultúra modellje a hozzá tartozó információval, amely később bonyolult normatív folyamat eredményeként terjed tovább a közösség tagjaihoz. Ezzel magyarázható az a (már említett) tény, hogy bár jelenleg az (ön)megismerő funkciókat az etnikum „tudománynak” tartja, a dokumentálás során a kommunikáció egyre inkább a *képzés* vagy a *nevelés* típusához közeledik, attól függően, hogy az adatközlő a partnert tanítványnak vagy fiatalabb rokonnak (vagy mindkettőnek) fogja föl, valamint az *előadás*, fellépés típusához, ha a partnert közönségnek tartja. Magában a társadalomban a kutatói gyakorlatban már megjelentek az átmeneti korszak vezető személyiségei, valamint ennek altípusai: „bölcsmagymamák”, „tanítók”, „mesemondók” stb. Ha összekötjük őket a számukra kedves partnerekkel, tanításaiknak, előadásaiknak végeláthatatlan sorozatát lehet gyűjteni tőlük. Ez a tendencia most kezdődött, amit a nemzeti értelmi-

ség képviselőinek rivalizálása is igazol, amikor egy-egy kimagasló tehetségű adatközlőtől próbálnak információkat szerezni.

3.4. Mit?

Arra a kérdésre, hogy mit kell dokumentálni, egyszerű a válasz: mindent. Csak preferenciák vannak: mit kell azonnal rögzíteni, és mi várhat meg. Az archívumok eddig elsősorban a **szóbeli információkra** specializálódtak, mivel az élet más területeinek dokumentálásával egy sor más szakember is foglalkozhat. Így a témától függetlenül mindenestre a **kifejezés nyelvi formája** került rögzítésre. Ezzel kapcsolatban nem árt egy kis kitérő.

3.4.1. A nyelvi információk és feldolgozásuk jellemzői

A nyelvi kommunikáció során az adatközlő tudatában a valóság olyan információként tükröződik, amely egy speciális modelláló jelrendszer – a nyelv – segítségével szóbeli közléssé alakul. Az információ „kódolása” képeken és fogalmakon keresztül történik. A nyelv mellett más modelláló rendszerek is szerepet kaphatnak, például vallási, esztétikai stb. szempontúak. A „dekódoláshoz”, azaz a helyes megértéshez feltétlenül szükséges a valóság és a különböző modelláló rendszerek megfelelő ismerete. Konkrétan csak az üzenet „felszíne” van rögzítve, például a hangzás és a gesztusok. Ez a burok azonban, ha idővel leválik róla a valóság és a kommunikációs helyzet, és megváltoznak a képek, egyre döntőbb tényezővé válik. A nyelvi anyag helyes (lehetőleg professzionális) megfejtése az archívumok működésének elemi feltétele. A tudományos feldolgozás megköveteli a gyűjtött anyag tartalmának teljes feltárását, de az archívumi munkában általában erre nincs elég idő. Itt arra a képességre van szükség, hogy rögzítsük a **kulcsfontosságú pontok** információit a valósághoz, a képekhez és az értelmezésekhez viszonyítva.

A kérdés önkéntelenül merül fel: ki fog a jövőben megérteni egy obi-ugor nyelvű üzenetet? Hiszen mi most minden mást figyelmen kívül hagyva készítjük a felvételeket abból a célból, hogy dokumentáljunk egy eltűnőben lévő, sokezer éves kultúrát, de nincs, aki megfejtse, még inkább lefordítsa a kívánt mennyiségben. Egy-két generáció (30–60 év) múlva kitől lehet megkérdezni: hogyan kell ezt kiejteni és lefordítani? Várható, hogy a szöveges hanganyagok, a hangfelvételek megfejtése, amit a nyelvészek kivételével most segédmunkának tartanak, a jövőben a „kiválasztottak” különleges szakmája lesz, erőteljes információs háttérrel (mint például a számítógépes fonetikai elemzés, kottairás, keresőprogramok a szókincs, a folklór motívu-

mok és minden egyéb lehetséges paraméter kiválogatására). Egyébként az anyanyelven való dokumentálásnak az az előnye, hogy lelassítja az információ elidegenedését az etnikumtól, valamint távol tartja a nemkívánatos külső piaci hatásokat. Mindenesetre ez kijelöli az utat és a célt a leszármazottak előtt, akik csatlakozni akarnak az ősök világához.

3.4.2. *Tematikus és műfaji szempontok*

Természetesen elsősorban a **folklórt** kell megörökítenünk. Bár a nyelvi megnyilvánulásoknak ez a leginkább reprezentatív része egészen odáig, hogy az életet, általában a létezést szimbolizálja, amint a „ha az én dalom, mesém tovább megy...” szakrális kifejezésben is testet ölt – sajnos ez tűnik el elsőként. Megjegyzendő, hogy sok népnél a „folklór” kifejezés általában a népművészetet jelenti, beleértve a zenét, a táncot, és néha az ábrázoló és alkalmazott művészetet, mivel ezek valójában elválaszthatatlanok egymástól az életben. De dokumentálni kell a családtörténetet, a földműveléshez és a természethez való viszonyt, a szokásokat, a munkamódokat és -folyamatokat, egyszerűen mindazt, amivel a nemzeti tudományok (néprajz, történelem stb.) foglalkoznak. Az archívum gyűjtőkörén elsősorban az etnikum hagyományos kultúráját értik, az újabb jelenségek kutatását ma még más tudományok feladatának tartják. Az archívumok azonban jól dokumentálják a jelenkori tendenciákat is, munkatársaik jelen vannak különféle rendezvényeken és a tudományos életben is.

A kötetlen személyes szóbeli érintkezés hajlamos **műfajhoz** hasonló, sztereotíp formákat kialakítani. Minden népnek megvannak a saját műfajváltozatai, és ha a kommunikáció folyamatában megtaláljuk a hozzá vezető szóbeli kulcsokat, akkor nagyon gazdag anyagot kapunk. Ilyen például a „személyes (családi, nemzetségi) történelem” műfaja, melyben a beszélgetés nemcsak az események megismeréséről szól, hanem az emberről, a közösségről, amelyben tükröződik a „személyes (családi és egyéb) tér”, a helyszínnek és jelentőségük az illető személy számára, „a mitológia valamely karakterének világa”, azaz a róla alkotott verbális és vizuális információk rendszere az adott kultúra hordozói körében. Manapság születőben lévő, perspektivikus „műfaj” a nemzetiségi témájú amatőr szűzsé írásban vagy modern adathordozókon (videón, magnetofonon).

Saját anyagán kívül az archívumnak természetesen össze kell gyűjtenie és le kell másolnia a területi csoportjával kapcsolatos **bármely közérdekű információt**, függetlenül annak forrásától és hordozójától, nem hagyva figyelmen kívül a szerzői jogokat.

3.5. Mivel?

Az archívumokban nem mindig állnak rendelkezésre professzionális technikai eszközök a rögzítéshez és a feldolgozáshoz. Természetesen kívánatos lenne az eszközök digitális verziója, de a nagy mennyiségű korábbi felvételeket, valamint a külső személyek anyagait is amatőr eszközökkel rögzítették. A digitális technikai eszközök közül jelenleg leginkább Pentium számítógépre és digitális (minidisc) hangfelvevőre lenne szükség minden archívumban. Az e-mail és az internet szolgáltatásaira lehet számítani. Az archívumoknak feltétlenül szükségük van technikusra, és a munkatársaknak (vagy inkább munkatársnőnek) egyéni képzésre, hogy élni tudjanak a technikai lehetőségekkel. A terepen felvett anyagok, még a nyelvészeti célúak is, jobb, ha videóval készülnek külső mikrofonnal (gazdaságosan alacsony sebességgel), és nem magnetofonnal. Az archívumokban a másodlagos feldolgozás (másolás, szerkesztés) és még inkább a tárolás technikai feltételei még fontosabbak, mint a rögzítő berendezések. Bármely archívum alapja: a **tároló**, ha lehetséges, **félprofesszionális** (zárt, téglából épült helyiség, kiegyensúlyozott hőmérséklet és páratartalom, biztonsági berendezés). Az archiválás minőségileg új szakasza akkor kezdődik, amikor üzembe áll egy hatalmas számítógép, amely bármilyen hordozóra felvett anyagot **digitalizálni** képes (CD, DVD). Ezzel a berendezéssel megnyílik a terepi anyag feldolgozásának lehetősége, montírozott videófilmek CD-kre vitele nemzeti nyelvű feliratokkal – ez a kultúrával való jövőbeni ismerkedés alapja.

3.6. Kinek? Minek?

Az archívumok legnagyobb kérdése minden bizonnyal az, hogy a jövőben ki lesz a gazdája, és ki fogja használni ezeket a személyes vonatkozásokkal teli, unikális értékű anyagokat. Az ismeretlen jövő az adatközlőket és a gyűjtőket egyaránt aggasztja. Ha a munkatársak érdeklődést tapasztalnak a fiatalabb generáció körében, akkor legalább álmodhatnak munkájuk folytatásáról. De a legtöbb területen pillanatnyilag halvány remény sincs arra, hogy az utódok időben megértik, felfogják és méltó módon őrzik őseik örökségét. Nehéz előre elképzelni a jövőbeli társadalmat, megjósolni a 21. századi eseményeket, de már most látszik, hogy minőségileg valami egészen más lesz, mint ami eddig volt.

Az archívum munkatársainak többsége nem tudja, hova kerülnek majd az általuk gyűjtött és dokumentált anyagok. Milyen célokat fognak szolgál-

ni, mi lesz belőlük a nyomtatott kiadványokon kívül – minden bizonytalan, ahogyan az etnikum jövőjéről sincs konkrét elképzelés. Amíg az információ friss, a gyűjtőt az nyugtalanítja leginkább, hogy később valaki más húz belőle hasznot, aki nem úgy bánik vele, mint ő szeretett volna. Az a gondolat, hogy a gyűjteményeket elvihetik valahova messzire, egyrészt bizalmatlanságot szül. Másrészt egy idő után a gyűjtők többségének képzeletében kirajzolódik egy távoli földön található, ideális archívum képe, mely minden szempontból megbízható és semleges, ahol örök időkre letétbe helyezheti legjobb anyagainak másolatát. Sokan habozás nélkül, valóban kezdik leadni felvételeiket idegen helyekre, ki egy másik város intézményébe, ki egy másik országba, és ha lehetne, leginkább egy másik bolygóra.

4. Visszatérés az archetípushoz

Milyen kutatók-őrzők azok, akik ahelyett, hogy közkinccsé tennék anyagaikat, távolabbra viszik őket, szétszórják akkor, amikor összegyűjteni kellene? Árulók? Megmentők? Milyen érdekek mozgatják őket? Lehet, hogy néhányuknak vannak konkrét terveik, gyakorlati céljuk, és van elképzelésük az információk messzire küldésének előnyeiről. De többen vannak, akik nem tudnak ésszerű magyarázatot adni cselekedeteikről, mert a távoli helyen található ideális archívumról és munkatársairól, az ottani jövőbeli eseményekről még kevesebbet tudnak, mint a saját környezetükben lévőkről. Ötleteik többsége fantázia szüleménye, pszichológiai szakszóval ez projekció, kivetítés. Ha elkezdjük elemezni, nem nehéz azonosítani a következő pontokat: „különleges érték – eltávolítás – az a határ, amely mögött „a másik oldal” kezdődik – megtartó erő – felmentő erő – a címzett, aki teljes biztonsággal olyan, amilyennek lennie kell.” Ez nem más, mint minden olyan létező folytonosságának és identitásának veleszületett *archetípusa*, amely arra van ítélve, hogy őrizze és folytassa önmagát. Azoknak, akik még képesek érzékelni a szellemvilág alakjait, ismerős Az, aki a felső és a középső világ határán szabályozza az érkezést és a születést, valamint Az is, aki a középső és az alsó világ határán irányítja a távozást és a visszatérést. Mindketten együttes munkájukkal naponta teremtik meg nekünk a tegnaptól és a holnaptól – a mai napot. Ki nem mondott törvényeiket nehéz betartani ellentétes érdekek özőnében, de másként hogyan találhatnánk meg azt a címezett, aki éppen olyan, amilyennek lennie kell???

(A 3.1.2. ponttól kezdve Csepregi Márta fordítása)